

Journal of Analytic Divinity
International Refereed Journal
Cilt/Vol: 2, Sayı/Issue: 3, 2018, ss/pp. 6-22.
Geliş tarihi: Kasım 2018
Kabul tarihi: Aralık 2018

ISSN:2602-3792
www.dergipark.gov.tr/jad
ANKARA-TURKEY.
This article was checked by iThenticate.

Analytic Divinity Center
www.andcenter.org

MEHMED FEVZİ EFENDİ'NİN İNSAN TANIMI VE TASNİFİ ÜZERİNE BAZI MÜLAHAZALAR

Ömer YILMAZ*

ÖZET

“Edirne Müftüsü” olarak tanınan son dönem Osmanlı âlim, edip, sūfî, müderris, hukuk adamı Mehmed Fevzî Efendi (1826-1900) XIX. Asırda yaşamış, Osmanlı coğrafyasının çok farklı bölgelerinde değişik görevler icra etmiş, kendisini dinî ilimler ve hukuk alanında iyi yetiştirmiş bir mütefekkindir. Yetmiş beş yıllık hayatına yetmiş beş eser sığdırmış, çeşitli konularda fikir beyan etmiş Mehmed Fevzî Efendi'nin günümüzde de güncelliğini koruyan insan tasnifi alışılmışın dışındadır. Biz bu makalemizde onun İstanbul Üniversitesi Türkçe Yazmalar Bölümü 4187 numarada kayıtlı “*Hadâik-i Hamidiyye Nâm Ahlak Risalesi*” adlı yazma eserinden istifadeyle insan tarifi ve tasnifini ele almaya çalışacağız. Müellif bu eserinde ana hatlarıyla filozofların canlıların özelliklerinden olan “Üreyen, duyu sahibi, iradesiyle hareket edebilen bir varlık” tanımını esas almış ve kadim kültürlerin düşünürleri “Hayavân-ı nâtık” (Düşünen/Konuşan hayvan) şeklindeki yaklaşımını kabul etmiştir. Ancak bunları tüm canlıların ortak özelliği görüp esas insanı insan yapan unsurun onun maneviyatında gizli olduğunu ifade etmiştir. İnsanın keremini İslam dini çerçevesinde ele alan yazar, ilim ve irfandan mahrum olan bir insanın surette bir insan ama gerçekte insan olamayacağına inanmaktadır. İnsana bakışında daha çok tasavvufî öğeler kullanan Mehmed Fevzî Efendi onu dört kategoriye ayırmakta bunları, “İnsan-ı kâmil, İnsan-ı mükemmil, İnsan-ı nâkıs, İnsan-ı munakkıs” şeklinde betimlemektedir. Bu tasnifin ana fikrinde insan, bir başkasına faydası dokunmakla iyi, kötü olması ise başkalarına zarar vermesiyle nitelendirilmesidir. Bununla birlikte Mehmed Fevzî Efendi'ye göre, insan ne kadar kötü olursa olsun ona iyilikle davranmak, merhamet etmek, yumuşak söz söylemek, hatta

*Prof. Dr. Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, el-mek:omrvilmaz64@gmail.com

Müslüman olmasa bile hediye ve ikramda bulunmak, Allah'ın ahlakıyla ahlaklanmak demektir. İnsanı “Gaye varlık” olarak gören müellif, onun bu dünyada bozulmaması ve ahirette kurtuluşa ermesinin yolunu gösterme bağlamında bazı etik kurallardan söz etmektedir. Mehmed Fevzî Efendi'nin âlimlik kimliği yanında aynı zamanda tasavvuf âdabına sahip olduğu dikkate alındığında, insana yaklaşımında hoşgörü sahibi Anadolu tasavvuf geleneğine mensup zevatın görüşleriyle benzer düşünceler taşıdığı görülmektedir.

Anahtar Kavramlar: Mehmed Fevzî Efendi, İnsan, Tasavvuf, Hadâik-i Hamidiyye, Ahlak.

MEHMED FEVZİ EFENDİ'S HUMAN DEFINITION AND CLASSIFICATION ON SOME HUMAN CONSIDERATIONS

ABSTRACT

Mehmed Fevzi Efendi (1826-1900) as known “Edirne Müfti” lived in XIX century in different regions of the Ottoman geography who transact business in various field, he was thinker who grow up about religious information and law area as recognized late Ottoman scholar, literary man, sufi, professor and jurist. Mehmet Fevzi Efendi fit seventy five pieces to seventy five years of life, he has expressed ideas on various topics and they are keep up to date the view of human and unusally classification of human expression. We are try to handle in this essay delineation and dissection of human with “Hadaik-i Hamiddiyye Nâm Ahlak Risalesi” which in Istanbul University Turkish Writing Department registered number of 4187. The author outlines on the definition of philosopher's living beings based on, which is “able to breeding, senses and moving with its will” and old culters thinkers accepted “Hayavân-i Nâtika” (the thinker/speaker alive)'s approach. However, they saw them as a common feature of all living beings, and that the element which made the human being human is hidden in his/her spirituality. Grace of human has evoluated according to Islam by the author who believed a person can seen as human but in the reality cannot be a person without knowledge and wisdom. Mehmet Fevzi Efendi usually uses sufism items which is diveded four parts that “İnsan-i kamil, İnsan-i mukemmil, İnsan-i nakis, İnsan-i munakkis”. The criter of this fundamental ideas measure explains being a good person, the most not the self benefit of person but the others, being a bad person the most not the self damage but the others. Besides this according to Mehmet Fevzi Efendi, no matter how bad person needs to have been

treaten with kindness, show mercy, a gentle word to say, even he/she is not a Muslim giving gift and treats means taken morality by Allah's morality. The author who sees human as "aim existance" approachs about some ethics rules that human is not deteriorate and those rules shows way to salvation for hereafter. Besides the scholarship identity of Mehmet Fevzi Efendi also considered to have sufi good manners, he had tolerant approach to human and thought like a group of Anatolian sufi tradition. Also according to us the author's mystic energy which suggest solution to today's anthropocentric trouble.

Keywords: Mehmet Fevzi Efendi, Human-being, Sufism, Hadaik-i Hamidiyye, Ethic.

GİRİŞ

İnsan konusu tefekkür tarihinin en önemli meşguliyetlerinden birini oluşturmuştur. Tarih boyunca bilimsel alanlar, felsefi ekoller, dinî ilimler, beşerî ideolojiler insanı farklı yönlerden ele alıp tarif etmiş ve detaylı bir incelemeye tabi tutmuşlardır. İslam ilahiyatı açısından insan konusuyla en fazla ilgilenen disiplin ise İslam felsefesi, kelim ve tasavvufur. Bu konuda Azîzüddîn en Nesefî (ö. 700/1300?), *Tasavvufta İnsan Meselesi ve İnsan-ı Kâmil*, Abdülkerim el- Cîlî (ö. 832/1428), *İnsan-ı Kâmil*, Erzurumlu İbrahim Hakkı (ö. 1195/1780) *İnsâniyet-i Kâmile* adıyla müstakil birer eser kaleme almışlardır. İnsan-ı Kâmil her ne kadar kelime itibariyle "olgun insan" demekse de, bu nazariye tasavvuf ilminde daha geniş bir boyut ve anlam kazanmıştır. Bu bağlamda dinî/tasavvufî terminolojide insan-ı kâmil, Allah'ın her mertebedeki tecellilerine mazhar olan, ilâhî isim ve sıfatları üzerinde taşıyan, en güzel örneklerle bezenmiş insan modeli demektir (Mehmet S. Aydın, 2000: 330-331).

Bununla beraber psikoloji ilmi insanın birey olarak gözlenebilen tutumlarını, sosyoloji ve hukuk onun toplum içindeki davranışlarını ele almıştır. Başta İslam olmak üzere semavî dinler insan-Tanrı, insan-evren ilişkilerini ve etik davranışlarını söz konusu etmiş, bilhassa onun ruhi boyutuyla ilgilenmiş, yaratılış maksadı ve mahiyeti üzerinde durmuştur.

Batı felsefi ekolleri de insanı konu edinmiş, onu diğer canlılarla karşılaştığında kimi eksik yanlarına karşın, akıl sahibi olmasını üstünlüğüne yorumlamışlardır. Onlara göre diğer canlılardaki gibi bir

içgüdüye sahibi olmayan insan, akıl sayesinde kendi davranışlarını ve kendi planını kendisi yapmaktadır. Kant, Feuerbach, A. Comte, Nietzsche, Marx, Scheler, Alexis Carrel her birisi kendi zaviyesinden bir insan tanımına gitmiştir. Biz bu makalede genelden daha özele gelerek İslam tasavvuf kültürü, bâhusus Osmanlı sûfi-âlimi Mehmed Fevzî Efendi'nin insana yaklaşımını ele almaya çalışacağız.

I-Mehmed Fevzî Efendi'nin Kimlik ve Kişiliği

Osmanlı son dönem âlim, şair, kadı, sûfi, müderris ve devlet adamlarından Mehmed Fevzî Efendi 1826 yılında Denizli iline bağlı Tavas ilçesinde dünyaya gelmiştir. (Bursalı Mehmed Tahir, 1333: I, 249-250; Yazıcı, 1999: IX, 571; Bilmen, 1974: II, 762-763; Karabulut, II, 1474-1475). Babası Ahmed Şakir Efendi, Annesi Fatma Âbide Hanım'dır (Fevzî Efendi, Fihrist: 8). Müellif bazı kaynaklarda Kureyşizâde Mehmed Remzi olarak (Işık, 2006: VI, 2428), bazı kaynaklar da ise "İbn Abdillâh er-Rûmî" şeklinde bir künye ile anılmaktadır (Kehhâle, 1993: III, 591).

Fevzî Efendi'nin isim, mahlas ve nisbesine gelince; asıl adı Mehmet Ali olup kendi beyanına göre, "ikinci ad" anlamına gelen mahlas, ona pek genç yaşta çıktığı hac yolculuğu esnasında Mısır'da karşılaştığı Trabzonlu bir yaşlı tarafından verilmiştir (Fevzî Efendi, Temessük: 29). Edebî yönü de olan müellif kendisine verilen "Fevzî" mahlasını şiirlerinde kullanmıştır. Uzun yıllar Edirne Müftülüğü görevinde bulunması hasebiyle halk ve ulemâ arasında daha çok "Edirne Müftüsü Mehmed Fevzî Efendi" diye tanınmıştır.

Kendi ifadesine göre ilk eğitimini memleketi Tavas'ta Ebû Said el-Hâdimî'nin (ö.1176/1762) torunlarından biri olan Hacı Said Efendi'den almıştır (Fevzî Efendi, 1314: 1-2). Daha sonra sırasıyla Manisa, İskenderiyye ve Mekke-i Mükerrerme'de tahsilini devam ettirmiştir. Mekke'den döndükten sonra "Ellili Medreseler"¹ diye bilinen Manisa/Hâtuniye Medresesi'nde bir müddet daha eğitim görmüş (Fevzî Efendi, 1314: 2) ve Müftü Evliyâzâde Ali Rıza Efendi'den icâzetini almıştır (Fevzî Efendi, 1309: 3). İlmî yetkinliği bağlamında 1256/1840 senesi Ramazan ayında henüz on dört yaşında iken İzmir Balıkpazarı Câmii'nde dersler okutmuştur.

Fevzî Efendi sadece zahir ilminde değil, tasavvuf ile de yakından ilgilenmiş, 1841 yılında çıktığı bir hac yolculuğu esnasında Mekke'de bulunan Nakşbendî Şeyhi Hâlidî Abdullah Efendi'ye intisâb etmiştir

¹XV ve XVI. Asırda "Ellili Medrese" (genelde eğitim süreleri bir yıl olanlar) tasnifinde yer alan bu medrese Yavuz Sultan Selim'in hanımı ve Kânunî'nin annesi Hafsa Sultan tarafından 1523 yılı civarında inşa edilmiştir. (Bkz. Cahit Baltacı, *XV-VXI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreseleri*, İFAV Yayınları, İstanbul 2005, c. I, s. 462-466.)

(Fevzî Efendi, Fihrist: 8). Nitekim bazı eserlerinde kendini tanıtırken “Mehmed Fevzî el-Hanefî en-Nakşbendî” ibaresini kullanmaktadır. Anadolu’nun muhtelif illerinde ve Rumeli’de müderrislik, müftülük, naiplik, mevleviyet ve kazaskerlik görevlerinde bulunmuştur. Müellif 1318/1900 yılında İstanbul/Karagümrük’te vefat etmiş ve Fatih Camii haziresine defnedilmiştir.

Çalışmamızda temel yapıt olarak kullandığımız eser *Hadâik-i Hamîdiyye Nâm Ahlak Risalesi* Mustafa Uzun tarafından Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi’ne (DİA) yazılan “Fevzî Efendi, Edirne Müftüsü” adlı bir makalede yer almaktadır (Uzun, 1995: 12, 506-509). İstanbul Üniversite Kütüphanesi’nin Nadir Eserler Bölümünden elde ettiğimiz bu eserin Fevzî Efendi’ye ait olduğunda herhangi bir şüphe bulunmamaktadır.² Makalenin her ne kadar ana omurgasını oluşturan eser bu olsa da, yeri geldikçe aynı müellifin birkaç eserine daha müracaat edilerek konuyu anlaşılır hale getirmeye çalıştık.

Elimizdeki bahse konu eser her birine “Hadîka” adı verilen ve altı bölümden oluşan yedi varaktan müteşekkil mensur el yazmasıdır. Hadîkalar, sırasıyla “Hâlikîyyet”, “Mahlûkiyyet”, “İnsâniyyet”, “Riyâset”, Tabiiyyet” ve “Gâyet” alt başlıklarını taşımaktadır. Fevzî Efendi’nin bu eserini *Hamîdiyye* olarak isimlendirmesi kendi beyanına göre dönemin padişahı II. Abdülhamîd’e ithaf nedeniyledir (Fevzî Efendi, Hadâik: vr. 2a).

Eser, açık bir Türkçe ile kaleme alınmış ancak müstensihinin kim olduğuna dair bir kayıt bulunamamıştır. Fevzî Efendi, eserinin “İnsâniyyet” kısmında, insanın tarif ve kısımlarına değinmektedir. Müellifin görüşlerinin daha iyi anlaşılabilmesi için referans olarak kullandığı Kur’ân ve hadislerde insan ve insan psikolojisinin ne şekilde yer aldığına kısaca bakmakta yarar görüyoruz.

II-Kur’ân’ın İnsan Prototipine Bakışı

Kur’ân-ı Kerim ilk inen ayetlerde gerek muhatap gerekse konu itibariyle hep insandan bahsetmektedir (Alak, 1-5). Bir başka ifadeyle Allah, insanı “ahsen-i takvim”(Tîn, 4) üzere yaratmış ve “eşref-i mahlûk” (İsrâ, 70) diye nitelendirmiştir. İnsan da bu özelliğinden dolayı dağların taşların kaldıramadığı “emanet” yükünü üzerine almış ve “sorumluluk” sahibi olmuştur (Ahzâb, 72-73; Haşr, 21). Allah aynı zamanda onu “başıboş” (Kiyâme, 36) ve “boşuna” yaratmamış

² Bkz. İstanbul Üniversite Ktp. İÜ, TY, Nr. 4187.

(Mu'minûn, 115), sorumluluğunun tabii sonucu yeryüzünün "halife" si kılmıştır (En'am, 165; Bakara, 30; Sad, 26; A'râf, 69; 74; Neml, 62). Tabiatıta bulunan her şey insanın emrine verilmiş (Lokman, 20; Nahl, 12) ve hizmetine sunulmuştur (Hac, 36, 37, 65; Câsiye, 12; İbrahim, 32-33; Lokmân, 20). Allah'ın "iki eliyle yarattığı" (Sad, 75) insan belli bir merhaleden sonra "ilâhi nefha" (Hicr, 29; Sad, 72) ile şereflendirilmiştir.³ Nitekim Molla Cami (ö. 898/1492), Allah'ın İblis'e, "*İki elimle yarattığıma seni secde etmekten alıkoyan nedir?*" (Sâd, 75) âyetinden hareketle, Allah'ın diğer varlıkları tek, ancak insanı çift eliyle yarattığından bahisle ona özen ve önem verdiğini belirtmiştir. Mutasavvıflara göre, Allah'ın meleklerine hitaben Âdem'e (insan) "secde et" (saygı anlamında) (A'râf, 11) emri insanın hürmetine delalet etmektedir (Yılmaz, 2005: 334).

Ancak Kur'ân, insanla ilgili anlatılan bütün bu olumlu özellikler yanında, aynı zamanda onun açgözlü, geçici hazlara düşkün, zayıf, umutsuz, unutkan, kibirli, aceleci, aciz, zalim, cahil, nankör, gözü doymaz gibi nice zaafarla yüklü olduğunu belirtmekte (Meâric, 19-21; Fecr, 16, 20; Nisa, 28; Nahl, 4; Ahzâb, 72) kendini yaratandan müstağni görünce de azıttığını söylemektedir (Alak, 6-7).

Makalemizin esasını teşkil eden Mehmed Fevzî Efendi'nin insan hakkındaki düşüncesinde Kur'ân kadar Anadolu tasavvuf geleneği ve mensuplarının da çok büyük bir katkısı bulunmaktadır. O nedenle Türk-İslam geleneğinin insan konusundaki görüşlerine de ana hatlarıyla değinmek onun yaklaşımını daha iyi anlamamıza yol açacaktır.

III-Anadolu Tasavvuf Geleneğinde İnsanın Konumu

Hiç şüphesiz mutasavvıflar Kur'ân'da tasvir olunan insan prototipine mutabık bir düşünce örgüsü etrafında bu varlığa yaklaşmış, mümkün merteye geniş hoşgörü çerçevesinde onun özünü zedeleyecek kötü hasletlerden arındırmayı ve aslına irca ile güzel ahlakla donanmasını arzulamışlardır. Sûfiler her ne kadar insan hakkında ileri sürülen Hz. Peygamber'in bazı hadislerini zayıf görseler de onlara itibar etme ve dolayısıyla insanı mükerrem bir varlık olarak tanıma gayreti içinde bulunmuşlardır (Nedvî, 1998: 169). Bu bağlamda tasavvuf ilminin en çok kullandığı argümanlardan biri, "*Allah Âdemi kendi suretinde yarattı*" hadisidir (Buhârî, "İsti'zân", 1;

³ Bu, Âdem'in şahsında tüm insan türü için geçerlidir. Ancak müfessirler bu beyanı ontolojik bir olgu şeklinde değil "Beytullah" terkinde olduğu gibi şereflendirme amacına mahsus daha çok mecazi anlarlar. Aksi halde lafzi yorum olursa bu durum Hıristiyanlıktaki Hz. İsa için söylenen "Ruhullah" tehlikesine götürür derler. Buna rağmen sûfiler bu ayetteki ruh üflenmesini insanda ilahi veçheden bir pay şeklinde yorumlayarak mütakellim ve müfessirlere göre insana daha fazla kutsiyet atfederler.

Müslim, “Birr”, 115). Bu haberle sufiler insanda yaratıcıdan bir paye görmek niyetindedirler.⁴

Bundan böyle insan sadece reel dünyanın unsurlarından oluşmuş bir varlık değil, metafizik ve ulûhiyet alanından da pay taşıyan, hem lâhûti hem de nâsûti yönü olan bir varlıktır. Gerek âyette beyan edilen “Âdem’e ruh üflenmesi” gerekse bu hadisten hareket eden mutasavvıflar, bunları sadece Âdem’in şahsı ile sınırlandırmamışlar, tüm insan türü için geçerli saymışlardır.

Bu durumda sûfiler yaratılmışlar hiyerarşisinin en üstüne başta peygamberler olmak üzere insanı yerleştirmişler, onu sadece “düşünen bir varlık” olmanın daha ötesinde algılayıp niyet ve gayretlerine de dikkat çekerek metafizik bir doktrin olmakla birlikte bu defa “insan-ı kâmil” nazariyesini ortaya atmışlardır. Her ne kadar bu kavramla özeldir Hz. Peygamber kastedilse bile, onun bir insan olması gerçeğinden hareketle bu inancın tüm insana teşmil edilmesinde bir sakınca görülmemektedir. Böylece sûfiler nezdinde kâmil insan, hem ilâhi tecellinin tartışılmaz mazharı hem de varlık sebebi ve koruyucusudur (Cîlî, 1997: 207). Bu cümleden olmak üzere, sûfi düşüncede insan “mikro kozmos” olarak nitelendirildiğinden varlığın özü, Tanrı’nın kâinatta, yani makro kozmik âlemde bir tecellisi şeklinde mütalaa edilmiştir.

Kur’ân ve hadislerden mülhem bakış açımızı şekillendiren ve Osmanlı entelektüel geleneğinde başat rol üstlenen İbnü’l- Arabî (ö. 638/1240) ekolünde insan âlemin ruhu, âlem de onun suretidir. Bir başka deyişle insan, âlem-i asgar (mikro kozmos) yani âlemin ruhu, sebebi ve illetidir. Yine Ekberî gelenekte insan varlık âleminin tüm unsurlarına sahip olduğu için “âlem-i suğrâ” (küçük âlem) diye adlandırılmış, âleme de “insan-ı kübrâ” adı verilmiştir. Yine bu anlama uygun düşen Anadolu tasavvuf ehlinden Şeyh Gâlip (ö.1214/1799)’in;

“Hoşça bak zâtına kim zübde-i âlemsin sen,

Merdüm-i dîde-i ekvân olan âdemsin sen!” (Şeyh Galip, 2013: 228) sözleri tasavvuf kitaplarında sıkça yer almaktadır. Mehmet Akif Ersoy (ö.1936)’un aşağıdaki dizeleri de aynı manaya gelmektedir:

⁴ Burada “Allah Âdemi kendi suretinde yarattı”hadisindeki *suret* kelimesinin sonundaki zamirin mercii hakkında kelamcılar ve sufiler arasında tartışmalar olmuştur. Kelamcılar, teşbihten sakınarak zamiri Âdem’e gönderirken, içlerinde Kûrânî’nin de bulunduğu pek çok sufi bu zamiri Allah’a irca etmekle insana verilen değeri anlatmaya çalışmışlardır.

“Haberdar olmamışsın kendi zâtından da hâlâ sen,

‘Muhakkar bir vücûdum!’ dersin ey insan, fakat bilsen...

Senin mâhiyetin hatta meleklerden de ulvîdir:

Avâlim sende pinhandır, cihanlar sende matvîdir” (Ersoy, 1984: 72).

İbnü'l- Arabî görüşleriyle benzer düşünceye sahip Mevlânâ'ya (ö.672/1273) göre; aslî maddesi basit bir çamur olan insan, Tanrı'dan kendisine belli bir süre sonra ruh üflenince yüce bir değer kazanmıştır. Nitekim bu Türk mutasavvıfı “ahsen-i takvîm” ayetinden mülhem ürettiği fikir manzumesinde şu görüşlere yer vermektedir: “Ve't-tîn suresindeki ‘Biz insanı en güzel şekilde yarattık’ ayetini oku! Ey dost! En değerli inci candır. En güzel surette olan insan, hem arşın hem de düşüncenin üstündedir. Bu paha biçilmez şeyin değerini söyleyecek olursam ben de yanarım, duyan da yanar” (Mevlânâ, 1990: VI, Beyit No: 1005 vd). Yine bir başka söyleminde Mevlânâ insanı şöyle tasvir etmektedir: “Ey Tanrı kitabının örneği insanoğlu! Ey şahlık güzelliğinin aynası mutlu varlık! Her şey sensin. Âlemde ne varsa, sende dışarıda değil. Sen her ne ararsan kendinde ara, çünkü her varlık sendedir” (Mevlânâ, 1986: Beyit No: 1382). Aynı ekolün temsilcilerinden Niyazî-i Mısırî (ö.1105/1694) ise insana, meleklerin gözü ile (yeryüzünde bozgunculuk yapan, kan döken) değil, Yaratıcının nazarıyla (Bakara, 30) bakılmasını tavsiye etmektedir (Mısırî, trz., 43). Tasavvufî kaynaktan beslendiğinde şüphe olmayan yakın dönem mütefekkirlerinden Bediüzzaman Said Nursî de (ö.1960), “insanda sûret-i Rahmân var”(Nursî, 1986: 13) diyerek aynı yolu izlemektedir.

Keza sıkça kullanılan bir hadis-i kutsîde, “*Yere göğe sığmayan Allah, mü'min kulunun kalbine sığmıştır*” (Aclûnî, 1993: II, 99). Dolayısıyla irfânî gelenekte mü'min kulun kalbi Allah'ın evine benzetilmiş ve gönül yıkmak/kalp kırmak büyük bir günah kabul edilmiştir. Bu bağlamda divan ve Türk-tasavvuf edebiyatında Kalp/Kâbe teşbihine dair pek çok örnek bulmak mümkündür. Nitekim Mevlânâ bu konuda şöyle demektedir:

“Kâbe bünyâd-ı Halîl-i Âzerest

Dil nazargâh-ı Celîl-i Ekberest” (Mevlevî, 1971: VII, 700).

Kâbe, Hz. İbrahim'in binasıdır; gönül ise Yüce Allah'ın nazargâhıdır. Bir başka sûfî-âlim Sinan Paşa (ö.891/1486) aynı anlama denk düşen sözler sarf eder:

“Kalbi mü'min arş-ı Rahmândır

Ânu yıkmak ziyâde tuğyândır” (Mecdî, 1269: 126).

Türk şair Fuzûlî (ö. 964/1556):

“Fuzûlî hâli olmaz sûret-i dil dost fikrinden

Bu ma'nîden ki Beytullâh derler kalb-i mü'mindir” (Fuzûlî, 1990: 181) derken, Nâbî (ö. 1122/1712) *Tuhfetü'l-Harameyn* adlı eserinde, “müştâk-ı âlem-i âb u hâk, merkez-i anberîn-i devâir-i eflâk” ifadesiyle âlemin merkezi gördüğü Kâbe'yi insan gönlüyle kıyaslamaktadır (Nâbî, 2002: 202, 261).

Özetle, bu düşünce silsilesinde Ahmed Yesevî (ö. 562/1167), Yunus Emre (ö. 720/1321?), Hacı Bektaş-ı Velî (ö. 669/1271?), Hacı Bayram-ı Velî (ö. 833/1429) ve daha pek çok Anadolu tasavvuf erbabı insanı muhterem ve mükerrem bir varlık şeklinde algılamışlardır.

IV-Mehmed Fevzî Efendi'nin İnsan Tarif ve Tasnifi

İnsanla ilgili tanım ve tasniflerinde seleflerinin yolunu takip eden Mehmed Fevzî Efendi insanın mâhiyeti, yaratılışı, kâinattaki yeri ve değerini sorgulamış ve onun aslını bozacak tuzaklara karşın birtakım tedbirler alınması gerektiğini ifade etmiştir.

Tasavvuf hareketi insanın maddî ve mânevî, tin ve ten, beden ve ruhtan müteşekkil bir varlık olduğu gerçeğini hep göz önünde bulundurup bütüncül bir yaklaşım sergilemiştir. Bir diğer ifadesiyle insanın topraktan yaratılması (Secde, 7) hasebiyle süflî, kendisine belli bir aşamadan sonra ilahî ruh üfürülmesiyle (Secde, 9; Hicr, 28-29) ulvî nitelikler taşıdığına inanılmıştır.

M. Fevzî Efendi de doğal olarak diğer mutasavvıflar gibi eserlerinde insan ve onun mutluluğuna temas etme gereği duymuş ve daha çok insanın manevî, ruhî boyutuna dikkat çekmiştir. Nitekim Fevzî Efendi bu konuda şunları söylemektedir:

“Ruhların mutluluğu ancak Allah'ı bilmek ve O'na sevgiyle bağlanmakla mümkündür. Cesetlerin mutluluğu ise duyularla elde edilen dünya lezzetleriyle sağlanır. Biliniz ki hayatta iki mutluluk bir arada olmaz. Çünkü peygamberler ve velîlerin hayatında olduğu gibi kutsî âlemden nurlara ulaşan insan, cüzi de olsa dünyevî şeylere iltifat edemez” (Fevzî Efendi, 1300: 320-321).

Mehmed Fevzî Efendi, *Hadâik-i Hamîdiyye* adlı el yazması eserini altı bölüme ayırmış ve her bir hadîkada önemli konulara değinmiştir. Müellif bu eserin üçüncü kısmında “insâniyet” bahsini işlemiştir. Fevzî Efendi sözlerine Aristo'dan beri süregelen (Kaya, 1983:182-183) “insankonuşan/düşünen hayvandır”⁵ önermesiyle başlamıştır.

O hâlde önce felsefede bilinen hâliyle insan için “hayvân-ı nâtika” tanımına itiraz etmeyen, bununla beraber tüm canlıların, جسم متحرك بالارادة diyerek en az üç önemli özelliğine vurgu yapmaktadır: Her canlı üremeye müsait, duyu sahibi, iradesiyle hareket eden bir varlıktır. Bu hasletleriyle hayvanın öncelikle hacir (taş) ve şecerden (ağaç) ayrıldığına dikkat çeken müellif, insanın ilim ve irfan öğrenme kapasitesinden bahisle ona ayrı bir kutsiyet verme eğilimindedir:

“Her kim olmaz behre-dâr ilimle irfândan

Suretâ insandır ammâ farkı yoktur hayavândan”

Yazar, ilim ve irfandan hissesi bulunmayanların, bu özellikle bezenmeyenlerin şeklen insan görülse bile onların diğer alelâde canlılardan hiç bir farkının olmayacağına işaret etmektedir. Müellif bir başka yerde, “bir kimse, insaniyetini kemal sıfatlar ve güzel fiilleriyle muttasıf kılmaz ise ona hayvan cinsi altında insan denmelidir” şeklinde bir yaklaşım sergiler (Fevzî Efendi, *Hadâik*: vr. 4a). İnsanın “bilen bir varlık olması” onun aynı zamanda “konuşan bir varlık olmasını” gerektirir. Bu nedenle Kur’ân, “Âdem’e her şeyin adını öğrettiğinden” (Bakara, 31) bahseder. “Konuşma” ve “bilme” gibi varlık şartlarına sahip insanın doğal olarak “irade sahibi” olması, bunun zorunlu sonucu “seçme hürriyeti” ne de sahip bulunması ise işin bir diğer boyutudur (Aydın, 1991: 122).

Müellif yaptığı bu insan tanımından sonra onu dört kısma ayırmış ve bizimle şu bilgileri paylaşmıştır:

1. İnsân-ı Kâmil: Bir kimse kendi nefsinin ilmin nuru ve faydalı mârifetle, iman ve sahih bir i'tikat ile münevver olacak şekilde doldurur, zâhirini de sâlih amel, meşrû davranış, yani ar, hayâ, tevâzû, sıdk, emanet, iffet, istikâmet, insaf, merhamet gibi güzel ahlâk, mükemmel ibâdet ve taat ile süslerse bunlar insan-ı kâmidir.

⁵ İnsan, yaşambilim bakımından omurgalı hayvanlar sınıfındandır. Buradaki “hayvan”, sözlük anlamında Arapça’da “hayat sahibi” demektir. Günümüzde ise hayvan deyimini “canlı varlık”lardan çok “duyarlı varlığı” çağrıştırmaktadır. (Orhan Hançerlioğlu, *Felsefe Sözlüğü*, Remzi Kitapevi, İstanbul 2000, c. II, s. 291.) Aristoteles tarafından kullanılan bu tabirler İslâm filozoflarınca da kabul edilmiştir. Örneğin ruh meselesini anlatan Aristoteles, ruhu üç kademeye ayırarak bunların, “nebâtî”, “hayvânî” ve “insânî” ruhlar olduğundan bahsetmekte ve en yüksek mertebeye sonuncusunu yerleştirmektedir.

Ancak bu kimseler sadece kendileriyle sınırlı kalıp bir başkasına irşad ve talimde bulunmazlar (Fevzî Efendi, Hadâik: vr. 4b).

2. İnsân-ı Mükemmil:⁶ “العلماء وورثة الأنبياء” “Âlimler nebilerin varisleridirler” (Tirmizî, “İlim”, 19; Ebu Davud, “İlim”, 1) gereği, bu kişiler kendi nefsinde âlim, fâzıl, âbid ve zâhid olmaktan başka Allah’ın diğer kullarına da irşad ve talimde bulunan, *emr-i bi’l-ma’rûf ve nehy-i ani’l-münker* yapan, her yerde kulların menfaatini gözetenlerdir. İşte bu tip insanlar, insan-ı mükemmil olanlardır. Bunların her ikisi de ‘insâniyet’ kısmı içinde mütalaa olunurlar” (Fevzî Efendi, Hadâik: vr. 4b).

Mehmed Fevzî Efendi’nin yaptığı bu tasniften hareketle, bazı noktalara dikkat çekmemiz gerekir: Onlardan biri tasavvuf terminolojisinde çok fazla duymaya alışık olmadığımız “insân-ı mükemmil” terkinin Fevzî Efendi tarafından kullanılmasıdır. Tasavvufta, “mürşid-i mükemmil” kısmen, “insân-ı kâmil” ve “mü’min-i kâmil” (H. Kamil Yılmaz, 2001: 211) çokça duyulan bir kavram olmasına rağmen, “insân-ı mükemmil” terkip ve tavsifi, bu ilmin kavramları arasında fazlaca alışık olduğumuz bir durum değildir. Üstelik tasavvuf, âlemin yaratılışından maksat insan, insandan da maksat insân-ı kâmil anlayışını tasvip ettiğine göre insân-ı mükemmilin önemi daha fazla ortaya çıkmaktadır.

M. Fevzî Efendi’nin buraya kadarki görüşlerinden çıkardığımız bir diğer önemli nokta insaniyette kişinin kendisinden ziyade, ötekilere faydasının dokunmasıdır. O hâlde müellife göre sadece “iyi olmak” yeterli değildir. Önemli olan bir başkasının iyiliği için gayret sarf etmektir. Ona göre, insân-ı mükemmil, insan-ı kâmile nispetle bir üst derece ve daha fazla övgüye layıktır. Günümüzde modernizmin doğal sonucu egoizm, narsizm, pragmatizm, bireysellik ve bencilliğin revaçta olduğu dikkate alındığında, müellifin dikkat çektiği nefsinde özge ve önce ötekini düşünebilmek erdemi gerçekten takdire şayan bir husus olsa gerektir.

Mehmed Fevzî Efendi müspet manada insanı bu şekilde tanıtmalarının akabinde, bu defa bir başka tasnifle menfi olan insaniyete değinmekte ve bunu da bir önceki tasnif gibi iki noktada ele almaktadır:

⁶ Mükemmil: Arapça’da kemal’den “ikmal eden, tamamlayan, tamamlayıcı” anlamına gelmektedir.(Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Aydın Kitapevi, Ankara 2009, s. 717.)

1. İnsân-ı Nâkıs:⁷ Buna dâll (sapıtmış) da denir. Bu kişiler ilim, mârifet, ihsan, ibâdet ve itaatten mahrumdur. Kur'ân, bu gibi kimseler için “*işte onlar hayvanlar gibidirler; hatta daha da aşağıdırlar*” (A'râf, 179; Furkân, 44) ifadesini kullanır. Ancak bunlar başkalarını sapıtmakla meşgul olmazlar, dalâlet ateşleri sadece kendilerini yakar (Fevzî Efendi, Hadâik: vr. 4b).

2. İnsân-ı Münakkıs:⁸ Bu gruba girenler hem dâll (sapıtmış), hem de mudill (başkalarını sapıtan) olanlardır. Bunlar çok kötüdür (Fevzî Efendi, Hadâik: vr. 4b).

Bu ikinci grup tasnifte Fevzî Efendi kişiyi Allah'a karşı kulluk görevlerini ihmal ve diğer insanlara verdiği zarar bağlamında ele alıp değerlendirmektedir. O hâlde insân-ı münakkıs bir öncekine göre daha tehlikeli bir konumdadır.

Bu insan tarif ve tasnifinden sonra, bu defa insanın *nisyan* (unutma) ve *tembellik* ile malul olması nedeniyle hizmette hatalı davranmasını ihtimal dâhilinde gören Fevzî Efendi, yine de bu gibi insanlara hoşgörülü ve affedici davranmanın gereği üzerinde durmaktadır (Fevzî Efendi, Atıyye: vr. 34a). O, “Akıllı kimse Allah'ın kullarına rahmet, şefkat ve güzel ahlakla muâmele etmelidir. Zira insan güzel ahlakı sayesinde gecelerini namaz, gündüzlerini ise hep oruçla geçiren kimselerin derecesine ulaşacaktır” der (Fevzî Efendi, 1304: 51). Yine o bir başka sözünde, akıllı kişinin insanlara yumuşaklıkla muamele etmesi gerektiğini, çünkü bu şekil davranmanın Allah'ın ahlâkıyla ahlaklanmak olduğunu, zira Allah'ın rıfkla, lütuf ve iyilikle insanlara muamele ettiğini sözlerine eklemektedir (Fevzî Efendi, 1307: 60). Müellif bu düşüncesini daha ileri taşıyarak zimmî olanlara⁹ dahi ikramda bulunma gereğine vurgu yapmıştır. Bilindiği gibi zimmîler Müslümanların güvencesi altında yaşayan gayr-i Müslim vatandaşlardır (Döndüren, 1994: VI, 472-477). Fevzî Efendi bununla beraber kâfire hediye vermenin ve ikramda bulunmanın dinen hiç bir sakıncası olmadığı görüşündedir (Fevzî Efendi, Atıyye: vr. 55a).

Fakih, müfessir ve sufi kimliği ile tanınan Ebû'l-Leys Semerkandî'den (ö. 373/983) alıntı yaparak bu konuda kendine delil getiren Fevzî Efendi, “Kişiye yumuşak sözlü ve mütebessim bir çehre yaraşır. Karşıdaki insan ister fâcir, ister bid'atçı, ister düzgün yapılı

⁷ Nâkıs/Nakıs: Sözlükte Arapça bir kelime olarak “eksik, nâ-temam, tamamlanmamış, bitmemiş” anlamına gelir. (Devellioğlu, *age.*, s. 802, 810.)

⁸ Münakkıs: Tenkis eden, eksilten (Devellioğlu, *age.*, s. 725.)

⁹ Zimmî: Mal, can, ırz, ve dini için İslam devleti tarafından güvence verilmiş olan ehl-i kitap. İslâm tarihinde Müslüman ülkesinde, devletle yaptığı bir anlaşma ile devletin himaye ve güvencesi altında yaşayan gayrimüslim vatandaş ifade için kullanılan bir terimdir.

biri olsun, her hâlükârda bunlara iyi davranılmalıdır. Ancak kötü kişilerle yağcılık yapmaksızın konuşulmalı, onların gittikleri yolun ve sîretlerinin haklı olduğu izlenimini doğuracak sözlere yer verilmemelidir. Nitekim Kur'ân'da Hz. Allah, Hz. Mûsâ ve Hz. Harun'u Firavun'a gönderirken; "قُولُوا لَهُ قَوْلًا لِّعَلَّاهُ يَتَذَكَّرُ أَوْ يَحْشَىٰ" diyerek "kavl-i leyyin" (yumuşak söz) tavsiye etmektedir (Tâhâ, 44). Sen bu durumda Hz. Mûsâ'dan daha fazîletli, o fâcir kişi de Firavun'dan daha kötü değildir. Karşıdaki Firavun olmasına rağmen, Allah'ın emri yumuşak sözle konuşmadır. Öyleyse Allah'ın kullarına daima güzel davranmak gerekir" (Fevzî Efendi, Atıyye: vr. 53a).

Fevzî Efendi bir taraftan insana yaraşan iyi huyları ve yekdiğerine karşı yapması gerekli güzel davranışları tavsiye ederken, diğér taraftan bazı kötü hasletlere değinmekte ve kişinin bunlardan mümkün mertebe kaçınmasını önermektedir. Bazı âyetlerden¹⁰ mülhem insanın yaratılış basitliğinden yola çıkan Fevzî Efendi, "kibirlenmek ucubun (kendini beğenme) semeresidir. Âlim, âbid ve zâhidlerin pek çoğú bu sebeple helâk oldular. Kişî bu sayede kendi nefsinî diğérlerinden daha hayırlı görmektedir. Hâlbuki bir düşünse geçmişi nasıldı? O hiçbir şey değildi. Basit bir toprak ve pis bir meniden yaratıldı. Özelliklerini anlasın diye ona bir zaman sonra akıl, göz ve kulak verildi. Zayıf ve âcizdi. Sonra güç ve kuvvet bahşedildi. Buna rağmen yine kendisine bevl, necâset, hastalık, acz gibi şeyler eşlik etmektedir. İnsan zararı gidermeye ve faydalı olanı elde etmeye mâlik değildir. Buna rağmen şükretmez. Kabrinde dostlarından ayrılıp tek başına kaldı. Ahiretteki yeri kendisine gösterildi, Rabbi merhamet etmezse cehenneme atılacaktı. Öyleyse bu kibir niye? Hâlbuki kibir ve azamet, âciz kula değil, kuvvet ve kudret sahibi Allah'a ait olmalıdır" (Fevzî Efendi, Atıyye: vr. 54b- 55a).

Netice itibariyle ahlâkî bağlamda bir insan portresine öncelik veren Mehmed Fevzî Efendi, "Dünyada iken ey âhireti isteyen kimse! Bir beldeden diğérine gidecek kişî gibi garip ol! Doğduğun yer burası değil. Ya da yolcu gibi ol! Gideceğın menzil de bura değil" (Fevzî Efendi, Atıyye: vr. 54b- 55a) diyerek gâyeli bir hayatı tavsiye etmektedir. Yine insanın "ölümlü" ve "yaratılmışlık" gerçeğini dile getiren müellif; "Her nefis ölümü tadacaktır ve sonra bize döndürülecektir" (Enbiyâ, 35) âyetinden hareketle, bunun Allah'ın

¹⁰ Müellifin sözünü etmek istediğı âyetlerden bir kaçî meâlen şöyledir: "Ey insanlar! Eğer yeniden dirilmekten şüphede iseniz, şunu bilin ki biz sizi topraktan, sonra nutfeden sonra alakadan, sonra uzuvları belirsiz, sonra belirlenmiş canlı et parçasından yaratık..." (Hac, 5); "O ki yarattığı her şeyi güzel yapmış ve ilk başta insanı çamurdan yaratmıştır. Sonra onun zürriyetini, dayanıksız bir suyun özünden üretmiştir. Sonra onu tamamlayıp şekillendirmiş, ona kendi ruhundan üflemiştir ve sizin için kulaklar, gözler, kalpler yaratmıştır. Ne kadar az şükrediyorsunuz!" (Secde, 7-9).

varlığını ve birliğini tasdik eden kullar için bir va'd, inkârcı kullar için ise vaîd olduğunu belirtmekte, inanan kulların ölüm sayesinde Allah'ın kendileri için vaat ettiği kerâmet ve derecelere nail olacağını, buna karşın inkârcıların azaba düşeceğini söylemektedir.

SONUÇ

Son dönem Osmanlı sûfi-âlimlerinden biri olan Mehmed Fevzi Efendi'nin insan hakkındaki görüşleri başta Kitap, sünnet ve İslam irfan geleneğinin ölçütlerine uygun düşmektedir. İnsanı sadece bedenden ibaret görmeyen müellif, onu mana, taşıdığı ruh ve etik boyutuyla değerlendirmektedir. Fevzî Efendi iyi insan tarifi yanında fâsık ve fâcir bile olsa, hatta farklı din müntesibi dahi bulursa her insana iyi davranılması gerektiğini söylemektedir. Onun bu insani yaklaşımı tam bir hoşgörü örneği Anadolu tasavvuf erbabıyla bire bir örtüşmektedir. İnsanın iyi ve kötü olmasını bir başkasına fayda/zararı dokunmasıyla izah eden müellifin bu görüşleri bilhassa egoizmin hızla arttığı modern çağda herkese önemli mesajlar verebilecek niteliktedir. Osmanlı döneminde farklı coğrafyalarda farklı meslekler icra etmiş, hem âlimlik hem de âriflik özelliğini beraberce kendi özünde birleştirmiş, çok sayıda farklı ilim dallarında eser kaleme almış Mehmed Fevzî Efendi'nin insana yaklaşımı günümüze ışık tutacak önemli mesajlar taşımaktadır. Başka din mensupları bir tarafa kendi dindaşları arasında bile birlik-beraberlik, dayanışma ve yardımlaşmanın, kardeşliğin gittikçe zayıfladığı bu asırda tasavvuf ehlinin görüşleri bazı sorunların giderilmesine katkı sağlayacak niteliktedir.

KAYNAKÇA

Aclûnî. İsmail b. Muhammed. (1933). *Keşfu'l-Hafâ*, Beyrut: Dâru İhyâ-i Turâsi'l-Arabiyye.

Aydın, Mehmet S. (2000). "İnsân-ı Kâmil", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 22, s. 330-331, İstanbul: İSAM Yayınları.

Aydın, Hüseyin. (1991). *İlim Felsefe ve Din Açısından Yaratılış ve Gayelilik*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.

Bediüzzaman Said Nursi. (1986). *Sözler*, İstanbul: Sözler Yayınevi.

Baltacı, Cahit. (2005). *XV-VXI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreseleri*, İstanbul: İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.

Bilmen, Ö. Nasuhi. (1974). *Büyük Tefsir Tarihi Tabakâtü'l-Müfessirîn*, İstanbul: Bilmen Yayınevi.

Bursalı Mehmet Tâhir. (1333). *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul: Matba-ı Âmire.

Cîlî, Abdülkerim. (1997). *İnsân-ı Kâmil*, Beyrut: İlmiyye Matbaası.

Devellioğlu, Ferit. (2009). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Ankara: Aydın Kitapevi.

Döndüren, Hamdi. (1994). "Zimmî", *Şamil İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Şamil Yayınevi.

en-Nedvî, Abdalbâri. (1998). *Kitap ve Sünnetin Ruhuna Göre Tasavvuf ve Hayat*, çev. Mustafa Ateş, Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları.

Ersoy, Mehmed Akif. (1984). *Safahat*, İstanbul: İnkılap Yayınevi.

Fuzûlî. (1990). *Divân*, Haz. K. Akyüz vd., Ankara: Akçağ Yayınları.

Hançerlioğlu, Orhan. (2000). *Felsefe Sözlüğü*, İstanbul: Remzi Kitapevi.

Işık, İhsan. (2006). *Resimli ve Metin Örnekli Türkiye Edebiyatçıları ve Kültür Adamları Ansiklopedisi*, c. 1-10, Ankara: Elvan Yayınları.

Kehhâle, Ömer Rıza. (1993). *Mu'cemü'l-müellifîn ve terâcimü'l-musannifîn*, Beyrut: Dâru İhyâ-i Turâsî'l-Arabiyye.

Karabulut, Ali Rıza. *Mu'cemu'l-mahtûtâi'l-mevcûde fî mektebâti İstanbul ve Anadolu*, İSAM, Nu: 141629; c. II, s. 1474-1475.

Kaya, Mahmut. (1983). *İslâm Kaynakları Işığında Aristoteles ve Felsefesi*, İstanbul: Ekin Yayınları.

Mehmed Fevzî Efendi. *Atiyyetü'l-Kuddûsiyye*, İÜ, AY, 4893.

Mehmed Fevzi Efendi. (1300). *Cemâlü'd-deyyânî ale'l- Celâli'd-Devvânî*, İstanbul: Es'ad Efendi Matbaası.

Mehmed Fevzi Efendi. *Fihristü'l-âsâr*, Basım yeri ve yılı yoktur.

Mehmed Fevzi Efendi. *Hadâik-i Hamîdiyye Nam Ahlak Risalesi*, İÜ, TY, No: 4187.

Mehmed Fevzi Efendi. (1314). *İsbâtü'l-muhessenât li tilâveti mevlidi seyyidi's s-âdât*, İstanbul: Basım yeri yoktur.

Mehmed Fevzi Efendi. (1304). *Kudsiyyü'l-irfânî tefsiri sûreti'n-Necmi mine'l-Kurân*, İstanbul: Matbaa-i Âmire.

Mehmed Fevzi Efendi. (1309). *Mevhibetü'l vehhâb fî ta'birâti'l- elkâb ve münaccati rabbi'l-erbâb*, İstanbul: Arif Efendi Matbaası.

Mehmed Fevzi Efendi. *Temessükü'l-ezyâl min sâdâti'r-ricâl*, Basım yeri ve yılı yoktur.

Mehmed Fevzi Efendi. (1307). *Teysîr fülk fî tefsiri sûreti'l-Mülk*, İstanbul: Osmaniye Matbaası.

M. Mecdî. (1269). *Şakâik Tercemesi Hadâik*, İstanbul: Matba-i Âmire.

Mevlânâ Celaleddin er- Rûmî. (1990). *Mesnevî*, çev. V. İzbudak, MEB Yayınları, İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları.

Mevlânâ Celaleddin er- Rûmî. (1986). *Rubâiler*, ter. N. Gençosman, İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları.

Nâbî. (2002). *Tuhfetü'l-Harameyn*, Haz. Menderes Coşkun, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Niyazî-i Mısırî. *Mevâdiü'l- İrfan*, çev. S. Ateş, İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat.

Şeyh Galip. (2013). *Divân*, Hazırlayan: Naci Okçu, DİB Yayınları, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.

Tahirü'l-Mevlevî. (1971). *Şerh-i Mesnevî*, c. 1-14, İstanbul: Şamil Yayınevi.

Uzun, Mustafa. (1995). "Fevzi Efendi, Edirne Müftüsü", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 12, s. 506-509, İstanbul: İSAM Yayınları.

Yazıcı, Tahsin. (1999). "Fevzî Efendi", *El*, c. IX, Newyork.

Yılmaz, Hasan Kamil. (2001). *Tasavvuf Meseleleri*, İstanbul: Erkam Yayınları.

Yılmaz, Ömer. (2008). *Edirne Müftüsü Mehmed Fevzî Efendi, Hayatı-Eserleri ve Tasavvuf Anlayışı*, Ankara: İlahiyat.

Yılmaz, Ömer. (2005). *İbrahim Kûrânî Hayatı, Eserleri ve Tasavvuf Anlayışı*, İstanbul: İnsan Yayınları.

